

בין איילת לכנרת: הסקר הארכאולוגי ברמת כורזים ובצפון הכנרת

יוסי סטפנסקי

רשות העתיקות

הקדמה

בעקבות מלחמת ששת הימים ולאחר הנסיגה מסיני הופנו משאבי הסקר הארכאולוגי במדינת ישראל ליהודה ושומרון ולנב, ואילו הגליל, ובייחוד הגליל העליון, הוזנחו. בגליל המערבי אמנם נסקר חלק משפלת החוף החל בשנות ה-50 של המאה שעברה (מפות סקר אכזיב-חניתא ונהריה-עמקה) ובשנות ה-80 בוצע סקר אתרים חשוב בגליל ההררי, אך רק עם הקמת רשות העתיקות בשנות ה-90 החל גם בגליל המזרחי סקר שיטתי. רמת כורזים נסקרה אז לראשונה – מתל חצור ואיילת השחר עד לכנרת, כולל סקר חירום לאורך חופי הכנרת בעת השפל באגם בשנת 1990*. בהמשך החל סקר בצפון החולה (בידי ע' שקד) ובראשית שנות ה-2000 בוצע סקר אתרים נושאי בגליל המזרחי התחתון (בידי ע' ליבנר) מלבד סקרי הפיתוח.

רמת כורזים – מבוא גאוגרפי ותולדות המחקר באזור

רמת כורזים היא רמה מבוטרת ששטחה כ-135 קמ"ר, המהווה מפתן טקטוני וטופוגרפי החוצץ בין הכנרת בדרום לעמק החולה בצפון. במזרח מפריד בינה ובין הגולן אפיק הירדן וממערב היא גובלת בשיפולי קמר נפתלי והרי צפת. בדרום הרמה ובמרכזה משתרע אזור מכוסה בזלת: בסביבות כפר הנשיא הבזלת "צעירה" יחסית וגילה הנמדד הוא "רק" 1.6–2.9 מיליוני שנה; דרומה משם, בסביבות כורזים, גיל הבזלת מגיע לכדי 3.5–5 מיליוני שנה, חלק "בזלת הכיסוי" המכסה אלפי קילומטרים משני עברי הירדן. אזור הבזלת, שגובהו מ-400+ מ' בצפון-מערב הרמה (גבעת פילון) ועד 150 מ' בדרום-מזרח (אפיק הירדן), מנקז על ידי כמה נחלי אכזב הזורמים לירדן ולכנרת, ונפו דומה לנוף הגולן. עם

זה, באפיק הירדן נחשפו רבדים של שכבות גיר אגמיות ונהריות צעירות ("תצורת בנות יעקב") – מקור השרידים הפרהיסטוריים של אתר גשר בנות יעקב. בגבולה המערבי של הרמה, על שלוחות סלע הגיר הנוחות להתיישבות בשיפולים המזרחיים של הר כנען ורכס נפתלי, נסדו יישובי הקבע החשובים ג'עונה, פרעם, מע'אר אל-ח'יט וקבעה. בצפון הרמה, באזור איילת השחר-גדות, הנוף מורכב ברובו מגבעות נמוכות של אבן גיר רכה מ"תצורת גדות" ובמיעוטו מתלכיד רך של מניפות סחף ומדרגות נהר קדומות ("קונגלומרט חצור") וממחשופי בזלת צעירה ("בזלת ירדה"). כאן, על גבול עמק החולה, נוסדה העיר הגדולה ביותר בארץ כנען בתקופות הברונזה התיכונה והמאוחרת (1900–1300 לפני הספירה), הלוא היא חצור.

במשך רוב תולדותיה הייתה הרמה ארץ נושבת, כפי שמעידים שרידיהם של יותר מ-100 יישובים קדומים שהתקיימו בה במהלך הדורות. עם זה בולט גם המאפיין הפסטורלי הנוודי-למחצה באזורי הבזלת שבמרכז הרמה ובדרומה, והוא תפוצת שדות דולמנים ורגמים וכן שרידי מכלאות ומעגלי אבנים רבים המעידים על מרעה צאן וגידול בקר בעבר. מיקום הרמה כאזור ביניים בין מרחבים גאוגרפיים נרחבים (עמקי הירדן והחולה מדרום ומצפון, הגליל העליון והגולן ממערב וממזרח) העניק לה גם מאפיין חשוב נוסף: היותה ארץ מעבר מובהקת.

עד לסקר הנוכחי התמקד המחקר הארכאולוגי ברמת כורזים באתרים מספר, מן החשובים בארץ-ישראל: האתר הפרהיסטורי של גשר בנות יעקב, תל חצור המקראית, כורזים התלמודית ואתרי צפון הכנרת – תל כנרות, טבחה וכפר נחום. מלבד אלו, ראויים לציון הסקרים מן המאה ה-19 של ו' גרן הצרפתי והסקר הבריטי של ארץ-ישראל המערבית, שתרמו רבות לחקר האזור; חפירת 24 דולמנים באזור כורזים ב-1930 בידי הארכאולוג הבריטי ט' פיטר; סקר ארכאולוגי בשנות ה-60 של י' דיין בעמק החולה, שכלל אתרים אחדים בצפונה של רמת כורזים; סקרים בשנות ה-60 בחורבות הכפרים קבעה, מע'אר אל-ח'יט, פרעם וג'עונה; סקר בתי כנסת עתיקים שנערך בשנות ה-80 בידי צ' אילן והמחבר, שכלל את שרידי בתי הכנסת של רמת כורזים (בבית הכנסת של ח' שורה נערכה גם חפירה מצומצמת בשנת 1983 בידי

* עם חוליית הסקר שבראשה עמד המחבר נמנו החברים הקבועים: טומי עמית, ג'י סיגה ז"ל חאב ניצן (כפר הנשיא), יוסף ארבל (גדות) ועוזי אפרת (בית זרע). רבים אחרים, וביניהם ל' מרקנסון, י' שבטיאל, ש' אבורמד, ד' רוטשילד ומ' שנוולד ז"ל השתתפו במפעל הסקר, אם כימי גיחה בשדה ואם בעיבוד החומר ובהכנתו לפרסום. לכולם נתונה תודתי. הסקר נמשך עד היום (2014) באזור צפון הכנרת, אם כי בהיקף מצומצם יותר מבעבר. פרסומי הסקר העיקריים מובאים בסוף המאמר.

מכלאות ושרידי בניה ברמת כורזים, חורבת צביה

שימשה היישוב המרכזי באזור זה. פירים בודדים נוספים, סתומים בעפר, הניכרים בפני השטח באזורים אחרים, משלימים תמונה של תפוצת קבורה פריפריאלית רחבה למדי של כ-100 מערות ממזרח ומדרום-מזרח לתל ובמרחק 200–2,000 מ' ממנו. בכך דומה תל חצור לתלי מגידו, יריחו ולכיש, המוקפים גם הם במערות פיר רבות.

על פני הגבעות הקרטוניות הנוחות לחציבה ממזרח, מדרום וממערב לתל נמצאו עדויות לניצול השטח גם לצורכי מגורים, לחציבת אבנים ולתעשייה חקלאית (כ-100 גתות ומתקנים אחרים). גילוי מפתיע הייתה תעלה חצובה ממערב לתל, באורך יותר מקילומטר, שנועדה כנראה להוביל מים אל תל חצור בתקופת הברונזה התיכונה; במרחק קילומטר מדרום לתעלה זו נתגלה תוואי תעלה נוסף, מקוטע, חצוב גם הוא כמו התוואי הצפוני. זוהי כנראה אמת-המים העירונית הקדומה ביותר בארץ-ישראל, שהובילה מים ממרחקים. האמה נחפרה בקטעים לאורך כולל של 150 מ', רוחבה (בשפתה העליונה) עד 0.6 מ' ועומקה עד 1.7 מ'. אפשר שמקור המים שהזין את האמה היה עין עקר, מדרום-מערב, או אולי מי-גור מהגבעות מסביב. חרסים מתקופת הברונזה התיכונה II שנמצאו בתעלה, כיוונה הכללי ושיפועה המתון כלפי השקע הגדול שבפינה הדרומית-מערבית של תל חצור

ג' פרסטר); ודיווחים שונים שהתקבלו במשך השנים מנאמני עתיקות באזור. עם זה, עד שנות ה-90 רוב שטח הרמה עדיין לא נסקר, ותולדותיה – ובייחוד בתקופות הקדומות – היו נעלמות. בשנת 1990 החל באזור זה פרויקט סקר ארכאולוגי שיטתי מטעם רשות העתיקות ובמימונה והוא נמשך עד היום (2015), וכבר הניב תוצאות מעניינות ואף מפתיעות. ברשימה שלהלן תובא סקירה מסכמת של התופעות הארכאולוגיות המרכזיות העולות מן הסקר.

רמת כורזים כפריפריה הדרומית של חצור בתקופות הברונזה והברזל

הסקר מעורר עניין מיוחד בשל תרומתו להבהרת אופי אזור זה בתקופות הברונזה והברזל, עת שימש פריפריה לעיר הגדולה, חצור.

בסקר אותר בית הקברות של חצור, אשר י' ידן ואחרים תהו על "אי-קיומו": בשלוש גבעות מזרחית ודרומית-מזרחית לתל (תל א-צפא, מערות טיטבא וח' אל-לוזיה) נמצאו ריכוזים גדולים של מערות, רובן בעלות כניסות פיר אנכיות. ראשית השימוש בהן הייתה בתקופת הברונזה התיכונה I (הביניימית), אך הן נוצלו לקבורה גם מאוחר יותר, בזמן יישובה של חצור וגם בתקופה הרומית ואילך, כאשר ח' אשף

אך קדומים ממנו בהרבה: כ־2 ק"מ ממערב לתל, על מורדות תל משב, נמצא אתר ובו שפע של כלי אבן וצור, בעיקר גרזנים, מן התקופה הנאוליתית הקדם־קרמית שלב ב' (האלף השביעי לפני הספירה), מקביל לאתר ביסמון בעמק החולה. מעט מזרחית לתל, על הגדה הדרומית של נחל חצור, נמצא אתר המיוחס לתרבות "ואדי רבה" מן האלף החמישי לפני הספירה. מעט מצפון לתל, מעל הגדה הצפונית של נחל מכברם, נמצא אתר מתקופת הברונזה הקדומה I שלב א' (המחצית השנייה של האלף הרביעי לפני הספירה). כידוע, יישובו של תל חצור עצמו התחיל רק בתקופת הברונזה הקדומה II.

בתקופה הכלקוליתית (האלף הרביעי לפני הספירה) נסוד יותר מ־25 אתרי יישוב באזורי הבולת של הרמה, הדומים ליישובי הגולן בני התרבות ה"גולנית" (מבנים מלבניים, תכנית יישוב בצורת "שרשרת" וקרמיקה מיוחדת העשויה מטין אדום/כתום כהה עם חצצי בזלת ועיטורי חבל). בתקופת הברונזה הקדומה I נסודו אתרים חדשים, אך בתל חצור לא התקיים כנראה יישוב קבע.

הבהרת התמונה היישובית ברמת כורזים מתקופת הברונזה הקדומה II (בסביבות 2,700 לפני הספירה) ועד לחורבן חצור במאה ה' לפני הספירה מאפשרת לבחון לראשונה את יחסי הגומלין הדמוגרפיים שבין חצור העיר הגדולה ובין הפריפריה היישובית שמדרום לה. תמונה זו מוצגת בטבלה שלהלן, המבוססת על נתוני השטח שנסקר במלואו בתחום מפת סקר ראש־פינה (מאיילת־השחר בצפון ועד קיבוץ עמיעד בדרום):

מן הנתונים האלה עולה כי תקופות השגשוג והצמצום של חצור אינן חופפות בהכרח לנעשה בפריפריה: בזמן הפריחה האורבנית של חצור בתקופות הברונזה הקדומה III, הברונזה התיכונה II והברונזה המאוחרת (כאשר העיר התרחבה

אמת מים חצובה לתל חצור

מובילים למסקנה שהתעלה כנראה הובילה – או נועדה להוביל – מים לעבר העיר בתקופת פריחתה, היא תקופת הברונזה התיכונה II.

במסגרת הסקר נתגלו אתרים אחדים הסמוכים לתל חצור

התקופה	יישובי הפריפריה	תל חצור
הברונזה הקדומה II	10–15 יישובים, בס"ה כ־150 דונמים, פריחה יישובית בכל אזור עמק הירדן העליון	ייסוד העיר, כ־100 דונם (?)
הברונזה הקדומה III	ירידה חריפה: אין יישובים	פריחה אורבנית, 100–150 דונמים
הברונזה התיכונה I	יישוב דליל (ח' ברך); מערות פיר ודולמנים	יישוב פרוז על פני התל ובקרבתו
הברונזה התיכונה II	15–20 יישובים ליד מעיינות, רובם קטנים, בס"ה 100–150 דונמים (תל עתרת: כ־20 דונמים)	800–1,000 דונמים, מטרופולין (כולל אתרי לוויין מסביב לתל)
הברונזה המאוחרת	אין יישובים ברמת כורזים, למעט תל כנרת וכפר נחום בחוף הכנרת	ירידה אורבנית, אך עדיין חצור היא הגדולה בערי כנען, 700–800 דונמים
הברזל I	כ־10 יישובים, בס"ה כ־100 דונמים (נוסף על תל כנרת, מרכז אורבני של 100 דונמים)	יישוב נוודי־למחצה, שכבות XII–XI
הברזל II	כ־20 יישובים, חלקם מבוצרים, 200–250 דונם	מרכז ממלכתי, 60 דונם

תל נס, חומת קדמות ונסגות, מבט למזרח

בתקופת הברזל II התמונה מתבהרת מעט: בזמן שבתל העליון של חצור הייתה במאות הי'–הח' לפני הספירה עיר מסכנות מבוצרת, יושב אזור הרמה באופן אינטנסיבי למדי באוכלוסייה ישראלית (ואולי חלקה ארמית?) שהייתה קשורה כנראה לחצור. באזור ראש-פינה היו כמה יישובים, חלקם מבוצרים: תל נס שבוצר בחומה היקפית, תל יעף צפון

מעבר לגבולות התל העליון) יש ירידה יחסית בעוצמת היישוב הפריפריאלי (גם בתקופת הברונזה התיכונה II יש ריבוי במספר היישובים אך אין גידול פרופורציונלי ביחס לגודלה של חצור), ואילו ברוב התקופות שבהן התקיימה חצור רק בתל העליון (תקופות הברונזה הקדומה II[?], הברזל I ו-II) יש עלייה ביישוב הפריפריאלי עד להיקפו המקסימלי בתקופת הברזל II, לפני חורבן ממלכת ישראל. תמונה זו תואמת בדרך כלל את דגם היישוב בחלקים אחרים של הארץ בתקופות אלה, אך כאן בתקופות הברונזה התיכונה והמאוחרת בולט באופן חריג גודלה של חצור, שאין לו אח ורע בתולדות כנען.

בתקופת הברזל התמונה היישובית מורכבת יותר, בשל עלייתה המטאורית של העיר כנרת על שפת האגם, בפינה הדרומית-מערבית של הרמה (יש להניח שגם לעיר הארמית שהייתה בא־תל [״תל בית צידה״], מעט ממזרח לפינה הדרומית-מזרחית של רמת כורזים, הייתה השפעה לא מעטה על אזור הגליל המזרחי). בתקופת הברזל I, כאשר בחצור היה יישוב ארעי, בתל כנרת היה מרכז אורבני גדול. אפשר שלפחות חלק מהאתרים מתקופה זו שנתגלו בסקר ברמת כורזים (כמו האתר בראש-פינה, שגם נערכו בו חפירות) היו קשורים לעיר כנרת. שאלות מעניינות נותרו פתוחות בתקופה מאתגרת זו, ובראשן זהות האוכלוסייה שהתיישבה באזור (ישראלית מבני נפתלי? כנענית? ארמית-גשוירית?).

תל נס, מבט לצפון

(עם ביצור בהיקפו?), יעף דרום (מקבץ יישובים שאולי יש לזהותם עם עיר המבצר "אדמה" [יהושע יט: לו?]) וראש-פינה עצמה – תל קדום גדול למדי שעליו הוקם גרעין המושבה ראש פינה. גם בתל עתרת שעל מעבר הירדן היה כנראה יישוב איתן (יהודה הירדן [יהושע יט: לד?]). תל נס (תל סג'ק) נתגלה כאחת ההפתעות של הסקר – עיר מבצר על חרוט געש נישא (שטחו 100x200 מ') מוקפת בחומת קדמות ונסגות בהיקף 550 מ'. קרוב לתל ממערבו נמצא מחנה פילון הצבאי המודרני, שנבנה בתקופת המנדט הבריטי, וקשה להתעלם מהשוואת המיקום ביניהם: שניהם שימשו "מחנות מבצר" שיועדו לבלום אויב המגיע ממזרח: תל נס בתקופת הברזל – נגד הארמים והאשורים, ומחנה פילון בתקופת המנדט – נגד הכוחות הגרמניים-צרפתיים והסורים. אנו סבורים שיישוב אזור זה קשור בעיקר לצומת הדרכים שהיה כאן בתקופות הקדומות (להלן), וגם בשל היותו האזור הגבוה ביותר והשולט ברמת כורזים.

שדות דולמנים ורגמים

בשטחי הבולט שנסקרו עד כה (2014) ברמת כורזים תועדו כחמש מאות דולמנים, ועוד כשלוש מאות רגמים נוספים. בחורבת עלי בולט למרחקים רוגם גדול מיוחד, שקוטרו 15 מ' וגובהו 3 מ', המוקף שרידי קיר תוחם באורך 350 מ'. ייתכן שלפניו מתחם קבורה ייחודי; על-פי הממצא שנאסף ברוגם ובסביבתו, אפשר שהוא מן התקופה הכלקוליתית או הברונזה קדומה II.

הדולמנים נבנו בדרך כלל בקבוצות מסלעי הבולט המקומיים. ריכוז צפוף במיוחד, של שישים וחמישה דולמנים בשטח חצי קמ"ר בלבד, קיים ממזרח ליישוב הברדווי טובא. רוב הדולמנים הם בגודל בינוני וקטן (אורך תא קבורה 1-3 מ', מכוסה בדרך כלל ב-1-3 אבני גג), אך נמצאו גם טיפוסים החורגים בצורתם ובגודלם, וביניהם בולטת קבורת דולמנים גדולים יחסית באזור חוות כרי דשא, שאורכם הממוצע 5 מ'. מתארם סגלגל והקירוי נעשה מלוחות בולט בשיטת הדירוג הפנימי ("Corbelling"). מקובל בדרך כלל לתארך את הקמת רוב הדולמנים לתקופת הברונזה התיכונה I (הביניימית) ולראות בתופעה קבורת נוודים, כפי שהציעו בעבר ק' אפשטיין ומ' הרטל. על דעה זו קמו מערערים (כדוגמת ל' ויניצקי ור' גרינברג) שהעדיפו להקדימם לתקופת הברונזה הקדומה II-III ולקשר בין תפוצתם ובין תפרושת היישוב בגולן ובגליל באותה תקופה, או להקדימם אפילו לתקופת הכלקוליתית (מ' פריימן, באחרונה). בדולמנים ברמת כורזים שנערכו בהם חפירות, וכן בסקר שלנו, הממצא הקדום ביותר שנתגלה הוא מתקופות הברונזה התיכונה I ו-II (בדולמן אחד מצפון לכורזים נתגלה בסקר שלנו גרן ביקוע מברונזה מטיפוס "אזמל", המתוארך היטב לברונזה התיכונה II שלב א', המאות הכ-הי"ט לפני הספירה), וגם לא נראה שיש בהכרח קשר בינם ובין יישובי התקופות הכלקוליתית והברונזה הקדומה. מצד שני, בעקבות פיתוח השטח באזור

"בית הגליל", ממערב ליישוב העתיק כורזים, נתגלה אתר יישוב גדול נוודי-למחצה מתקופת הברונזה התיכונה I ו-II (ח' ברך) ואפשר שתושביו – וכמוהו יישובים אחרים מתקופת זו, דומים באופיים, שטרם נתגלו – היו קשורים לבניית חלק מהדולמנים הרבים שבאזור. לכאורה, יש בכך חיזוק לתיארוך המסורתי של הדולמנים לסוף האלף השלישי-ראשית האלף השני לפני הספירה כתופעה הקשורה לאוכלוסייה הנוודית-למחצה שישבה אז באזור. אך נראה שרק מחקר נוסף, ובעיקר חפירות נוספות, יכריעו בדבר.

התקופות המאוחרות, מן התקופת הרומית ואילך

בתקופות הרומית והביזנטית היה היישוב היהודי ברמת כורזים גשר חשוב, אשר קישר בין היישוב היהודי בגליל העליון המזרחי ובין זה שבגולן התחתון (המערבי). מלבד היישוב הידוע בכורזים התקיימו באזור זה שמונה יישובים מבוססים נוספים שנתגלו בהם שרידי מבנים ציבוריים: ג'עונה, פרעם, מע'אר אל-ח'יט (עיי מערות, מסביב ליישוב נתגלה בסקר גם נקרופוליס נרחב), ח' אשף, ח' נטור, ח' שורה, ח' טובא וח' בנאת יעקב. ממצא יהודי מובהק נתגלה עד כה בפרעם (כתובת דו-לשונית ארמית-יוונית) ובח' שורה (אבן כותרת שעליה ארבע מנורות). כן קיימת סבירות גבוהה ביותר ביחס לג'עונה, מע'אר אל-ח'יט וח' נטור שמדובר ביישובים יהודיים ובמבני בתי כנסת. ח' טובא, ח' אשף וח' בנאת יעקב עדיין טעונות הוכחה לזיהוין כיישובים יהודיים: בטובא נתגלו פריטים אדריכליים חריגים בעיצובם, ולאתר זה מיוחס גם פסל ראש אדם מבולט בסגנון הלניסטי-מזרחי; בח' אשף נמצא צלב חקוק על אבן בנייה. עם זה, ולמרות היעדר מוחלט כמעט של מקורות היסטוריים, התמונה הכללית העולה מן השטח מראה שברמת כורזים התקיים יישוב יהודי איתן בתקופות הרומית המאוחרת והביזנטית, כמו בגליל העליון ובגולן שמשני צדי הרמה.

לאחר פרק זמן ארוך של ירידה יישובית בתקופה האסלאמית הקדומה חלה עלייה הדרגתית בתקופות הצלבנית-איובית והממלוכית, ונמצאו בהן יותר מ-30 אתרי יישוב. יישובים אלו היו פריפריה של צפת, שבאותה עת הגיעה לשיא פריחתה ובמאה הט"ו הייתה אף לגדולה בערי ארץ-ישראל. בשנת 1179 נערך ניסיון צלבני לביצור תל עתרת, והניסיון נכשל באוגוסט אותה שנה כשנכבש האתר בידי צלח א-דין.

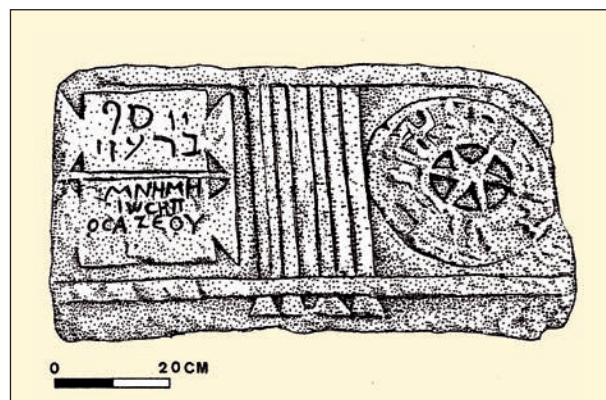
בתקופה העות'מאנית נוסדו ברמת כורזים אתרים חדשים בידי מהגרים מוסלמים וברווים שבאו מן המזרח. מתעודות המס התורכיות מן המאה הט"ז עולה שפרעם היה היישוב הגדול באזור, ובו יותר מ-80 ראשי משפחה משלמי מס, וברמת כורזים חיו שבטי הברווים "ערב תורכמן חוסיין", "ערב חכביר" ו"ערב חריתה". נראה, שחלק ניכר משרידי המכלאות ומעגלי האבנים הנפוצים באזור הבולט במרכז הרמה ובדרומה נבנה בידיהם; כיום מרוכזת האוכלוסייה הברווית בטובא-זגרייה. מסופה של התקופה העות'מאנית

חורבת טובא, מבט מדרום

חורבת שורה, כותרת המנורות

פרעם, כתובת דו-לשונית ארמית-עברית

יוצאת מחאן ג'וב יוסף (ליד קיבוץ עמיעד) לצפון-מזרח, לעבר גשר בנות יעקב, הגולן ודמשק, ומהווה קטע מן הדרך הבין-לאומית שקישרה בין סוריה לארץ-ישראל ולמצרים. השנייה, שאנו מכנים "חוצה כורזים", יוצאת מחאן ג'וב יוסף מזרחה, דרך כורזים העתיקה אל בקעת בטיחה וצפון הכנרת. דרך האורך ג'וב יוסף-גשר בנות יעקב מסומנת במפות הישנות אך כמעט שאינה מתוארת בספרות המחקר

נסקרו שני אתרים מעניינים, שטרם זכו להארה היסטורית ראויה: ח' ירדה - בית אחוזה ערבי גדול, וח' וזיה - מבנה-חצר ששימש "מזרעה" של חקלאי ראש-פינה. לדעתנו, ראוי שסקרים ארכאולוגיים יתעדו שרידים גם מן המאה הי"ט לספירה, ולעתים ראויים גם הם לשימור ולשחזור.

רמת כורזים - ארץ מעבר

רמת כורזים נחצית לאורכה ולרוחבה על-ידי שתי דרכים עתיקות שלהן חשיבות בין-אזורית ובין-לאומית. האחת

בשנת 2004. עדיין קשה להציע תאריך לסלילת הדרך, אם כי נראה שהיא אינה קודמת לתקופה הממלוכית וקשורה, אולי, להפעלתו של חאן ג'וב יוסף.

מתקנים ואתרים מיוחדים

בצפון השטח שנסקר, באזור תל חצור והגבעות שמסביבו, נתגלו מתקנים רבים וביניהם כ-100 גתות. רוב הגתות פשוטות, מורכבות ממשטח דריכה ובור איסוף (לרוב מלבני או סגלגל), אך נתגלתה גם קבוצה לא רגילה של כ-15 גתות ובהן סימנים למתקן סחיטה המיוחד לאזור זה. מתקן זה כלל קורת מכבש שחוברה לבולי עץ שעוגנו בתעלות ובגומחות חצובות משני צדי משטח הדריכה וניצבות לו. דומה שאפשר לתארך גתות אלה ורבות מהגתות הפשוטות לתקופות יישובה של חצור, והן בין הגתות הקדומות בארץ (גת אחת שנחפרה בידי ע' עמוס ונ' גצוב אכן תוארכה לתקופת הברונזה התיכונה). באזור הסקר כולו נתגלו כ-100 גתות נוספות. גם באזורי הבזלת אותרו 7 משטחי סלע מיושרים, בלא בורות איסוף; דומה שאף אלו שימשו מתקני סחיטה לענבים, כפי שהציעו גם סוקרי הגולן.

ברוב אתרי היישוב הגדולים מן התקופות הרומית והביזנטית נמצאו פריטי בתי בר. בשטח הפתוח נמצאו גם אבני ריסוק ופריכה בודדות שיועדו כנראה לבתי בר, אך אין להוציא מכלל אפשרות שחלקן שימשו מתקנים לריסוק גריסים (באזור ח' טובא נתגלו גם 11 אבני ריחים בתפוזות רחבה מסביב ליישוב).

תופעה מיוחדת היא קבוצה גדולה של כ-100 אגנים חצובים דמויי-שוקת ולידם לולאות קשירה חצובות, המפוזרים על פני שטח של 200 דונמים ממערב לתל עתרת. באותו מדרון קיימות מחצבות עתיקות, וליד אחת נמצאו 4 יתדות חציבה עתיקות מברזל. ממצאים אלה קשורים בוודאי לפעילות הצלבנית הקדחתנית סביב הקמת המבצר ואדום יעקב בתל עתרת הסמוך, עד לפילתו באוגוסט 1179 בידי צלח א-דין. נראה שהאגנים שימשו אבוסים לבהמות החוצבים ואולי גם לסוסי האבירים שחנו במקום במהלך אותה שנה.

מלבד המחצבות, הניכרות כמעט על כל גבעה גירנית בצפון הרמה, נתגלתה גם מחצבה אחת בבזלת בשולי ח' טובא וממנה שרדו תעלות ניתוק וסימני הקשה בכלי חציבה חדים. השתמרות מחצבה בבזלת היא תופעה נדירה מאוד לעומת המחצבות באבן גיר, ששרידיהן ניכרים לרוב בכל חלקי ארץ-ישראל.

מתקנים אחרים שנתגלו כוללים "משחקי גומות" שהותקנו על פני משטחי סלע חלקים (כגון אבני גג של דולמנים או משטחי סלע ליד מתקנים חקלאיים), כבשני סיד וטחנות קמח. בטחנה אחת לא מוכרת, שנתגלתה בידי ט' עמית על הגדה המערבית של הירדן בנ"צ 2088/2667, השתמרו שרידי בניין הטחנה לגובה 5 מ' בשתי קומות. בקירות הבניין

הדרך העתיקה לגשר בנות יעקב ממזרח לחורבת שורה

והנוסעים. בסקר שלנו נתגלו קטעים אחדים ממנה, אם כי חלק גדול מן התוואי אבד במרוצת השנים וכמעט שאינו קיים. מגשר בנות יעקב המקורי (מקומו כ-250 מ' מצפון לגשר הנוכחי) שרד חלק מן הקמרן המזרחי. אף שאין לדעת ממתי החלה דרך זו לשמש תוואי מרכזי לדמשק, אין עוררין על כך שהיא קיבלה משנה חשיבות בתקופות הממלוכית והעות'מאנית, כפי שמעידים החאנים שנבנו בח' מניה, בג'וב יוסף ובגשר בנות יעקב. קטע זה של הדרך הבין-לאומית שקישרה בין מצרים וסוריה עזר, לדעתנו, לבסס מסורות שרווחו על אודות יעקב ובניו/בנותיו, הקשורות לרבים מאתרי האזור ("גשר בנות יעקב", "חורבת בנות יעקב", "חמאם בנות יעקב", "מקברת בנות יעקב", "ג'וב יוסף", ועוד). אפילו בית הכנסת בח' שורה זוהה במסורת המקומית הגלילית כמקום שאחי יוסף התדיינו בגורלו, ומכאן יצאה ההחלטה להשליכו לבור, הריהו ג'וב יוסף. על-פי המקרא, עברה במקום "אורחת ישמעאלים" בדרך למצרים ויוסף נמכר לה (בראשית לז: כה-כח). אף שהסיפור התרחש באזור דותן שבשומרון, נראה שקיומו של קטע מן הדרך דמשק-מצרים בסמיכות לאתרים ח' שורה וג'וב יוסף סייע בימי הביניים לביסוס מסורת עממית זו כאן, כמו מסורות אחרות על אודות יעקב ומשפחתו הקשורות לאתרי האזור. דומה שמסורות אלו, בעלות אופי מקומי גלילי, קדומות מכפי שחשבו עד כה, ומקורן באוכלוסייה הילידה שישבה באזור זה עוד לפני התקופה הצלבנית.

בדרך "חוצה כורזים", שנסקרה בידי צ' אילן והמחבר בשנות ה-80, נתגלו שני גשרים מרשימים שנבנו מאבני בזלת מהוקצעות: האחד בנחל כח, ליד ח' מורש, והשני בנחל אור. אורך הגשרים עלה על 30 מ', ובשניהם השתמרו שרידים של מעבירי מים שנבנו בטכניקת הקירוי בדירוג פנימי. קטע אחד לאורך 25 מ' של הדרך מצפון-מזרח למושב אמנון נוקה

מתחם אל-ענבר, קיר המתחם

שולבו בשימוש משני אבני גזית ופריטים אדריכליים מבזלת שמקורם במבנה ציבורי, אולי מבית הכנסת בח' שורה. שלושה אתרים מיוחדים נוספים ראויים לציון: סכר באפיק נחל אור, מדרום ליישוב הברדווי זגרייה, המורכב מסוללת אבני בזלת (אורכה 70 מ', גובהה 3-5 מ', רוחב בסיסה כ-15 מ') שנבנתה לרוחב האפיק. אתר הסכר הוא מרשים וייחודי, ואין לו מקבילות באזור, ורק חפירה תוכל לקבוע את תאריכו. "אתר הסוללות" במפרץ כפר נחום מורכב מ-40 סוללות "אצבע" שנבנו מאבני בזלת החודרות מהחוף אל תוך אגם הכנרת, ממערב לכפר נחום. האתר מתגלה לעין רק בתקופות השפל, כשמפלס הכנרת יורד אל מתחת ל-212 מ' מתחת לפני הים. נראה שכאן היה מעגן ענק (לספינות דיג או מספנה?), או אולי מתקן דיג גדול (קדמוניות 97-98, תשנ"ב). אתר שיש בו משום אתגר נוסף למחקר הוא "מתחם אל-ענבר", מצפון למחנה פילון. זהו מתחם בעל חמש צלעות המוקף בקיר איתן בעל שתי פנים שאורכו הכולל כ-600 מ' (!). לא נמצאו בתחומו שרידי בנייה או ממצא קדום היכול לרמוז על תאריכו. האתר ראוי למחקר פרטני שיחשוף את סודותיו.

סיכום

רמת כורזים הייתה מן החבלים הגאוגרפיים הפחות מוכרים בנופי ארץ-ישראל. הסקר באזור זה מראה שעל אף שטחה הקטן יחסית, יש ברמה מגוון גדול ומעניין של תופעות ארכאולוגיות המאפיינות אותה כארץ נושבת ברוב תקופות העבר וגם כאזור ספר שמשך אליו אוכלוסיות נוודיות ונוודיות-למחצה, וכן כארץ מעבר מובהקת שדרכי אורך ורוחב חשובות חצו אותה. מקומה הגאוגרפי המיוחד כמפתן טופוגרפי בין עמקי החולה ובקעת הירדן בציר צפון-דרום, ובין הגולן והרי הגליל העליון בציר מזרח-מערב, והתשתית הגאולוגית המגוונת שעליה בנויה הרמה (בזלת במרכז ומסביבה אבני גיר וקונגלומרטים מתצורות שונות) משווים לה תפאורה צבעונית ובסיס לקיום התופעות שתוארו בסקירה זו.

ספרות נבחרת

- י' סטפנסקי, "אתר הסוללות במפרץ כפר נחום על חוף הכינרת", קדמוניות 97-98 (1992), עמ' 48-52.
- י' סטפנסקי, "תעלות חצובות בקרבת תל חצור: אמת המים הקדומה ביותר בארץ-ישראל?", עתיקות 28 (1996), עמ' 1-7.
- י' סטפנסקי, "הפריפריה של חצור בתקופות הברונזה, הברזל והפרסית: מחקר ארכאולוגי-רגינולי", עבודת גמר לתואר מוסמך של אוניברסיטת תל אביב, 1999.
- י' סטפנסקי, "רמת כורזים", בתוך: הגליל העליון המזרחי ורמת כורזים (אריאל 154), ירושלים 2002.
- י' סטפנסקי, "הדולמנים ברמת כורזים", בתוך: מ' ראובני ומ' לבנה (עורכים), הגולן - אדם ונוף, תל אביב 2005, עמ' 37-50.
- י' סטפנסקי, "בין חצור לכנרת: רמת כורזים בתקופת המקרא", בתוך: ש' בר ואחרים (עורכים), בהר ובשפלה ובערבה: עיונים ומחקרים מוגשים

לארם זרטל בשנת השלושים לסקר הר מנשה, ירושלים 2008, עמ' 267-286.

י' סטפנסקי, סקר ארכאולוגי של ישראל, מפת ראש-פינה (18), רשות העתיקות 2012.

י' שבטיאל וי' סטפנסקי, "עיי-מערת - יישוב-מערת ומערכות מסתור בגליל העליון", בתוך: ב' זיסו (עורך), ירושלים וארץ-ישראל 8-9 (קובץ מחקרים המוגשים לפרופ' עמוס קלוזר), רמת-גן תשע"ג.

דיווחים בחדשות ארכאולוגיות צו (1991), צט (1993), קא-קב (1994), קג (1995), קד (1995), 112 (2000), 115 (2003), 118 (2006), 120 (2008), 121 (2009), 122 (2010).

Y. Stepansky, "The Megalithic Culture of the Corazim Plateau, Eastern Galilee, Israel: New Evidence for a Chronological and Social Framework", *Mediterranean Archaeology and Archaeometry*, International Journal 5, 1 (2005), pp. 39-50.

Y. Stepansky, "Rock-Hewn Channels near Tel Hazor: Evidence of a Middle Bronze Age Long-Distance Water Carrier?", *BAIAS* 24 (2006), pp. 51-76.